

Agata Mirecka

 <https://orcid.org/0000-0001-8744-3282>

 agata.mirecka@uken.krakow.pl

UNIwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

 <https://ror.org/030mz2444>

Erich Kästner jako świadek i ofiara Trzeciej Rzeszy w kontekście współczesnych badań literackich

 <https://doi.org/10.15633/tes.11310>

ABSTRAKT

Erich Kästner jako świadek i ofiara Trzeciej Rzeszy w kontekście współczesnych badań literackich

Artykuł podejmuje temat biografii i twórczości Ericha Kästnera w świetle jego decyzji o pozostaniu w nazistowskich Niemczech. Kwestią istotną jest pytanie, jak doświadczenia dyktatury, cenzury i represji wpłynęły na jego literacką strategię i zachowanie. Nie bez znaczenia pozostaje tutaj problem moralnej odpowiedzialności pisarza w czasach reżimu. W artykule przedstawione są również wybrane współczesne interpretacje jego postawy w czasie Trzeciej Rzeszy w kontekście badań literaturoznawczych.

SŁOWA KLUCZOWE: Erich Kästner, Trzecia Rzesza, emigracja wewnętrzna, cenzura

ABSTRACT

Erich Kästner as a witness and victim of the Third Reich in the context of contemporary literary studies

The article presents Erich Kästner's biography and work in light of his decision to remain in Nazi Germany. An important question is how his experiences of dictatorship, censorship and repression influenced his literary strategy and behaviour. The issue of the moral responsibility of writers during the regime is also significant here. The article also presents selected contemporary interpretations of his attitude during the Third Reich in the context of literary studies.

KEYWORDS: Erich Kästner, the Third Reich, internal emigration, censorship

Kontekst biograficzny i twórczość przed 1933 rokiem

30 stycznia 1933 roku Adolf Hitler został powołany na stanowisko kanclerza Niemiec, co zapoczątkowało okres rządów narodowosocjalistycznych. Jeszcze 12 stycznia Thomas Mann wyraził w liście do pruskiego ministra kultury, Adolfa Grimme, przekonanie, że socjalne i demokratyczne Niemcy ostatecznie zatriumfują. Również Erich Kästner pozostawał początkowo optymistą i zakładał, iż nowy reżim będzie zjawiskiem przejściowym, trwającym najwyżej kilka miesięcy lub rok¹.

Erich Kästner urodził się w 1899 roku w Dreźnie. Podczas I wojny światowej został powołany do wojska, a przebyta choroba serca oraz doświadczenia z frontu ukształtowały jego późniejszy pacyfizm. Jego „wściekłość na wojsko, na zbrojenia, na przemysł ciężki”², jak wyraził to w 1969 w radiu Deutschlandfunk, stała się jednym z kluczowych elementów jego światopoglądu i towarzyszyła mu przez całe życie³. Podczas studiów germanistycznych, historycznych i filozoficznych, w trudnym okresie powojennego kryzysu Republiki Weimarskiej, łączył naukę z koniecznością pracy zarobkowej. Jak zauważa Stefan Neuhaus w *Kästner Handbuch*, wysokość stypendium pozwalała jedynie na zakup kilku paczek papierosów⁴. Erich Kästner pochodził z ubogiego środowiska rzemieślniczego, co niejednokrotnie przyznawał i jednocześnie z dumą podkreślał rolę matki w swoim życiu.

1 Zob. *Kästner Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, Hrsg. S. Neuhaus, Stuttgart 2023, s. 33.

2 „Wut aufs Militär, auf die Rüstung, auf die Schwerindustrie”. 23. Februar 1969: *Der Schriftsteller Erich Kästner im Deutschlandfunk*, <https://www.deutschlandfunk.de/wut-aufs-militaer-auf-die-ruestung-auf-die-schwerindustrie-100.html> (30.04.2025) [tłum. własne].

3 Por. V. Hütter, *Erich Kästner i jego przyjaciele na całe życie*, <https://www.goethe.de/ins/pl/pl/kul/lit/25886055.html> (30.04.2025).

4 Zob. *Zum 50. Todestag von Erich Kästner. Warum wurden Erich Kästners Bücher 1933 verbrannt?*, <https://www.mdr.de/geschichte/zeitgeschichte-gegenwart/politik-gesellschaft/erich-kaestner-autor-buecherverbrennung-biografie-leben-dresden-100.html> (17.04.2025).

Już pod koniec lat 20. XX wieku Kästner zdobył rozgłos jako zaangażowany poeta i publicysta. W Republice Weimarskiej publikował społecznie krytyczne i antymilitarystyczne teksty w formie wierszy, glos i esejów, wyróżniające się satyrycznym tonem, lekkością stylu i charakterystyczną dykcją. Zyskał popularność dzięki książce dla dzieci *Emil und die Detektive* (*Emil i detektywi*, 1928) oraz jej filmowej adaptacji wytwórni UFA z roku 1931⁵. Film odniósł sukces, mimo że pisarz był wówczas objęty zakazem publikacji⁶. Od tego czasu książki, które ostatecznie zapewniły pisarzowi szeroką rozpoznawalność, ukazywały się w stosunkowo szybkim tempie. Wśród nich znalazły się tomy poezji, liryczna suita w trzech zdaniach *Leben in dieser Zeit* (1929) oraz powieść *Fabian* (1931), będąca ostrzeżeniem autora przed ówczesnymi wydarzeniami politycznymi i społecznymi. W kolejnych latach ukazały się następne utwory dla dzieci: *Pünktchen und Anton* (*Kruszynka i Antoś*, 1931) oraz *Der 35. Mai* (*35 maja*, 1932). Wtedy pisarz mieszkał w Berlinie, zwracając uwagę w swoich tekstach na rosnącą siłę narodowych socjalistów, jak w *Weltbühne* w wierszu *Ganz rechts zu singen* (1930)⁷.

Sytuacja w Niemczech w styczniu 1933 roku była napięta i trudna, a środowisko artystyczne obawiało się nadchodzących zmian, które mogły zagrażać stabilności i wolności. Już w marcu 1932 roku Erich Kästner, zwracając się do matki, informował, że jego redaktor, Hans Natonek, spakował walizki na wypadek zwycięstwa Adolfa Hitlera: „Wyrwałby się, gdyby Hitler przeszedł. Zabawny facet, co?”⁸. Słowa te wskazywały na postawę autora, który pomimo rosnącego zagrożenia, odrzucał możliwość emigracji.

5 Zum 50. Todestag von Erich Kästner.

6 Por. S. Grothues, *Thomas Mann und Erich Kästner: E(rnst) versus, U(nterhaltung), Exilliteratur versus Literatur, unter Schreibverbot in der „inneren Emigration“*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Germanica” 11 (2025), s. 110.

7 „Z głośnym dźwiękiem wznosicie toast! | Teraz nadchodzi trzecia Rzesza! | Pijmy za naszą popularność! [...] A zatem Żydzi muszą odejść! | [...] A Hitler to właściwy człowiek, | który bije pianę na fali. | Reichstag to chlewnia, | Gdzie żadna świnia się nie orientuje.” (E. Kästner, *Ganz rechts zu singen*, <https://www.deutschelyrik.de/ganz-rechts-zu-singen-1930.html> (22.04.2025), [tłum. własne]).

8 T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich. Kästner im Dritten Reich*, Berlin 2024, s. 53 [tłum. własne].

Erich Kästner w 1933 roku

Swoje pozostanie w Niemczech pisarz tłumaczył więzią z matką i chęcią dokumentowania rzeczywistości, choć nad dziennikiem zaczął pracować dopiero w 1941 roku, a jego literacka wersja została opublikowana w 1961 roku jako *Notabene 45. Ein Tagebuch*⁹, pełna transkrypcja rękopisu ukazała się natomiast w roku 2006¹⁰. Hermann Kesten podkreślał w latach 50. XX wieku tę silną więź syna z matką, której nie chciał pozostawić w kraju rządzonym przez nazistów. Dodatkową perspektywę przedstawia wieloletnia partnerka pisarza, Luiselotte Enderle, zauważając w swojej biografii, iż Kästner „mylił się tylko w jednej kwestii: sądził, że dyktatura zakończy się wcześniej. Ten błąd kosztował go dwanaście lat życia jako pisarza na dystans”¹¹. Zlekceważenie zagrożenia i wiara w krótkotrwałość reżimu skłoniły go do wycofania się w tzw. „emigrację wewnętrzną”¹². W monografii *Der doppelte Erich. Kästner im Dritten Reich* autor zestawia decyzję Kästnera z postawą wielu prominentnych twórców i intelektualistów, spośród których wielu zdecydowało się jednak na emigrację. Jak dalej zauważa Tobias Lehmkuhl, w momencie pożaru Reichstagu Kästner miał 34 lata i cieszył się uznaniem, pojawia się zatem pytanie o moralną odpowiedzialność oraz pragmatyzm. Rezygnacja z tak komfortowego życia była rezultatem odwagi połączonej z wewnętrznym namysłem i moralnym niepokojem¹³. Autor *Fabiana* starał się o członkostwo w Reichsschrifttumskammer i pomimo dwóch przesłuchań przez Gestapo (1933 i 1937), nie zmienił swojej decyzji¹⁴.

Według Lehmkuhla wielu współczesnych nie rozumiało głębi więzi Kästnera z matką, przejawiającej się w codziennej korespondencji i regularnym wysyłaniu prania do Drezna. „Wäscheband” („tasiemka do bielizny”) – określenie, które sam Kästner nadawał swojemu przywiązaniu – pełniło rolę zarówno źródła bezpieczeństwa, jak i obciążenia emocjonalnego. To „uwięzienie” w relacjach rodzinnych mogło skutkować późniejszym poczuciem wewnętrznego

9 Por. K. Laganovska, *Subjective history in the wartime diary „Notabene 45” by Erich Kästner*, „Forum for World Literature Studies” 16 (2024) no. 4, <https://www.fwls.org/uploads/soft/250205/1-250205151152.pdf> (28.04.2025).

10 Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 24.

11 L. Enderle, *Erich Kästner in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek bei Hamburg 1966, s. 62 [tłum. własne].

12 Por. S. Grothues, *Thomas Mann und Erich Kästner*, s. 114.

13 Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 29.

14 Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 9.

wyobcowania¹⁵. Równocześnie zamierzał stworzyć literackie świadectwo epoki niemieckiego nazizmu w formie powieści opartej na własnych obserwacjach – choć projekt ten nie został ukończony, pozostawił trwały ślad w jego pisarstwie – m.in. w epigramie opublikowanym w tomie *Kurz und bündig* z 1948 roku¹⁶. Wiersz wskazuje na emocjonalny koszt decyzji, łącząc poczucie tożsamości narodowej z napięciem moralnym i egzystencjalnym.

W zimie 1933 roku pisarz przebywał m.in. w Garmisch, Kitzbühel oraz w Południowym Tyrolu. W krótkim eseju *Über das Auswandern* Kästner wspomina powrót z Merano i spotkanie z redaktorem Curtem Wellerem w Zurychu, gdzie otrzymał liczne przestrogi przed powrotem do Niemiec, w tym od Anny Seghers. Obserwując wyjazd pociągu z emigrantami politycznymi, uznał później, że próba ich powrotu skończyłaby się tragicznie – nikt z nich nie przetrwałby hitlerowskiego reżimu¹⁷. Choć Kästner nie przebywał w Berlinie w momencie pożaru Reichstagu pod koniec lutego 1933 roku, to był obecny przy publicznym paleniu książek na berlińskim Opernplatz¹⁸. Była to starannie przygotowana inscenizacja propagandowa z odpowiednią oprawą świetlną i przemówieniem Goebbelsa¹⁹. Wzmianka o Kästnerze w wypowiedzi ministra propagandy zapoczątkowała proces wykluczenia – jako członek PEN Clubu i Związku Ochrony Niemieckich Pisarzy został wkrótce formalnie uznany za autora niepożądanego. W 1934 roku zamrożono jego konto bankowe, a on sam został na krótko aresztowany i przesłuchany. Z artykułu stacji MDR, opublikowanego z okazji 50. rocznicy śmierci pisarza w 2024 roku, wynika, iż do przesłuchania Kästnera doszło kilkukrotnie²⁰. W zasadzie już latem 1933 roku nasiliły się ataki

15 Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 21.

16 „Jestem Niemcem z Drezna w Saksonii. | Ojczyzna nie pozwala mi odejść. | Jestem jak drzewo, które – wyrosło w Niemczech – | jeśli trzeba, uschnie w Niemczech” (E. Kästner, *Werke*, Bd. 1: *Gedichte*, Frankfurt am Main 1999, s. 288 [tłum. własne]).

17 Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 58.

18 „W Berlinie ogień na Opernplatz (obecnie Bebelplatz) pochłonął w obecności kilkudziesięciu tysięcy widzów około 25 tys. woluminów. Ten akt barbarzyństwa, który przybrał tak typową w III Rzeszy formę propagandowego wiecu, był symboliczną kulminacją brutalnej walki władz z wolnością słowa, pisarzami oraz intelektualistami i w konsekwencji przyspieszył exodus niezależnych elit. Jednocześnie na sile przybrały procesy «ujednolicania» (*Gleichschaltung*) szeroko rozumianej kultury i podporządkowywania jej nazistowskiej ideologii” (B. Rudawski, *90 lat temu w Niemczech płonęły książki*, Instytut Zachodni, https://www.iz.poznan.pl/publikacje/serwis/90-lat-temu-w-niemczech-plonely-ksiazki?utm_source=chatgpt.com [29.04.2025]).

19 Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 58–59.

20 Por. *Zum 50. Todestag von Erich Kästner*.

na pisarzy spoza oficjalnej linii ideologicznej. Mimo braku korespondencji z matką, wiadomo, że w maju 1933 Kästner utrzymywał kontakt z emigracyjnymi pisarzami. Listy do Hermanna Kestena sugerują pozorną normalność jego codzienności. Pisarz wspomina w nich m.in. o grze w tenisa, spotkaniach z wydawcą z oficyny Kiepenheuer czy planowanym spotkaniu z Rudolfem Arnheimem z redakcji „Weltbühne”²¹.

W obliczu politycznego nacisku i cenzury Kästner przyjął w swojej twórczości literackiej strategię ironicznego dystansu, którego przejawem stał się charakterystyczny dla opozycyjnej inteligencji tamtego czasu *Galgenhumor*²².

Twórca *Leben in dieser Zeit* zdawał sobie sprawę, że twórczość literacka pozbawiona możliwości publikacji traci dla niego sens zarówno praktyczny, jak i egzystencjalny. Jako zawodowy pisarz, zmuszony do zabezpieczenia środków do życia, starał się o przyjęcie do Reichsschrifttumskammer – instytucji regulującej życie literackie w Trzeciej Rzeszy, utworzonej na miejsce rozwiązanej Schutzverband Deutscher Schriftsteller. Od 1933 roku przynależność do niej była konieczna do legalnego publikowania w Niemczech. Jego wniosek został jednak odrzucony, ponieważ zarzucono mu reprezentowanie „kulturowego bolszewizmu” w publikacjach sprzed dojścia nazistów do władzy. Decydujący wpływ miało podpisanie przez Kästnera tzw. Pilnego Apelu Międzynarodowej Ligi Walki Socjalistycznej w czerwcu 1932 roku, co doprowadziło do nałożenia na niego zakazu publikacji: „Na początku grudnia [1933] powiedział swojej matce, że wypełnił już niezbędny kwestionariusz. Ukrył to przed nią i prawdopodobnie zapomniał, a po wojnie wyparł się, że wraz z kwestionariuszem podpisał również następujące zdanie: «Oświadczam, że jestem bez zastrzeżeń gotów stanąć w obronie literatury niemieckiej w interesie rządu narodowego w dowolnym momencie»”²³.

Cenzura i wykluczenie literackie po 1933 roku

Zakaz publikowania dla Ericha Kästnera odsłania złożone relacje między reżimem narodowosocjalistycznym a twórcami kultury. W przeciwieństwie jednak

²¹ Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 79.

²² Czarny humor jako narzędzie zachowania tożsamości i odporności. Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 80.

²³ T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 81 [tłum. własne].

do artystów wizualnych, których warsztaty mogły być bezpośrednio inwigilowane, aktywność pisarska była trudniejsza do bezpośredniego nadzoru, co prowadziło do pewnej formy nieformalnego wykluczenia z życia literackiego. Ten stan rzeczy zmusił go do posługiwania się pseudonimami i angażowania się w rozmaite formy koprodukcji. Początkowo publikował pod pseudonimem Robert Neuner²⁴. Wznowione w 1939 roku wpływy z tantiemów za wystawienia sztuki opartej na powieści *Drei Männer im Schnee* (Trzej panowie na śniegu, 1934), uprzednio czasowo zakazanej, zapewniły Kästnerowi stabilne źródło dochodu. W gabinecie pisarza odnaleziono krótką notatkę, z której wynika, „że roczny dochód Kästnera w trzecim roku wojny [...] wynosił około 136 000 euro (stan na 2020 r.) [...] w czasach oficjalnych racji żywnościowych kwota ta była więcej niż wystarczająca do życia”²⁵.

W 1942 roku, przy okazji jubileuszu 25-lecia wytwórni filmowej UFA, niespodziewanie zaproponowano mu napisanie scenariusza ekranizacji przegód barona Münchhausena, zrealizowanej następnie pod pseudonimem Berthold Bürger²⁶. Kurt Leo Maschler, żydowski wydawca i przyjaciel Kästnera, wyemigrował, przejął prawa do jego książek, a także umożliwił ich publikację w Szwajcarii przez własne wydawnictwo Atrium. Jednak w styczniu 1943 roku, po ukończeniu scenariusza do *Münchhausena*, Kästnerowi zakazano pisania oraz publikacji za granicą.

Od 1942 roku opracowywał tzw. „tajny dziennik wojenny”, który zawierał jego refleksje na temat sytuacji wojennej i osobistych doświadczeń w tym czasie. Sytuacja w Berlinie stawała się coraz bardziej niebezpieczna z powodu narastających nalotów. Kästnerowi udało się znaleźć schronienie u wydawcy gazety, Ericha Stückertha, w Neubabelsbergu. Warunki życia były trudne, a każda zmiana miejsca zamieszkania wynikała z konieczności ucieczki przed zagrożeniem.

Erich Kästner próbował koncentrować się jako autor na lekkiej prozie obyczajowej z elementami komediowymi i sensacyjnymi. Opublikował wówczas m.in. *Die verschwundene Miniatur* (Zaginiona miniatura czyli Przygody wrażliwego rzeźnika, 1935) oraz *Georg und die Zwischenfälle. Der kleine Grenzverkehr*

24 Por. T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 99.

25 T. Lehmkuhl, *Der doppelte Erich*, s. 103 [tłum. własne].

26 Por. Zum 50. Todestag von Erich Kästner (17.04.2025).

(1938)²⁷, w której wykorzystał realia polityczne związane z możliwością swobodnego przekraczania granicy niemiecko-austriackiej przed aneksją Austrii. Sam autor podróżował przez pewien czas regularnie z Bad Reichenhall do Salzburga, gdzie spotykał się z ilustratorem Walterem Trierem²⁸. Ostatnie miesiące wojny spędził w Mayrhofen w Austrii, dokąd udał się w marcu 1945 roku wraz z Luiselotte Enderle. Podjęcie decyzji o faktycznym opuszczeniu Niemiec skutkowało zerwaniem kontaktu z rodzicami, którzy zostali w Dreźnie. Przez niemal rok matka pisarza, Ida Kästner, nie otrzymała od syna żadnych wiadomości. Symboliczne zerwanie utrzymywanej przez lata niemal codziennej korespondencji miało dla niej poważne konsekwencje emocjonalne i egzystencjalne, zmarła w 1951 roku²⁹.

Konkluzja krytyczna

Postawa Ericha Kästnera wobec narodowego socjalizmu wymaga wielowymiarowej analizy. Autor utrzymał wewnętrzny dystans wobec Trzeciej Rzeszy, unikając jej instrumentalizacji, jednocześnie podejmując próby adaptacji do nowych realiów politycznych, szczególnie w kontekście instytucji kultury nazistowskich Niemiec. Jak zauważa jego biograf Sven Hanuschek, postawa ta mogła skutkować pewnym kompromisem, który wyraził się w braku jednoznacznie krytycznych zapisków w prowadzonych przez Kästnera notatkach oraz w relatywnie zdystansowanym i fragmentarycznym charakterze późniejszych tekstów dotyczących okresu narodowego socjalizmu³⁰. Jeżeli zatem pojawiają się interpretacje sugerujące, że Kästner jedynie biernie spoglądał na czas reżimu, to należy uwzględnić ambiwalentny charakter jego postawy. Jego decyzje i twórczość wskazują na trwający wewnętrzny konflikt, czyli – jak zauważa Frank Trommler – zmaganie między lojalnością wobec własnych wartości

27 „Kiedy przygotowywałem tę małą książkę w 1931 roku, podczas Salzburger Festspiele, Austria i Niemcy były «na zawsze» rozdzielone przez graniczne słupy, bramki i różne znaczki pocztowe. Kiedy książka ukazała się w 1938 roku, oba kraje zostały właśnie «na zawsze» ze sobą połączone. Teraz miały te same znaczki pocztowe i [nie miały] żadnych przeszkód” (E. Kästner, *Der kleine Grenzverkehr*, Zürich 1938, s. 5, [tłum. własne]).

28 Por. L. Enderle, *Erich Kästner in Selbstzeugnissen*, s. 70nn.

29 Por. Zum 50. Todestag von Erich Kästner (17.04.2025).

30 Por. S. Hanuschek, *Keiner blickt dir hinter das Gesicht. Das Leben Erich Kästners*, München–Wien 1999, s. 300.

a koniecznością adaptacji do realiów politycznych. Sam autor był świadomy tej sprzeczności, którą określić można jako egzystencjalne rozdarcie³¹.

W 1949 roku Kästner o sobie wypowiadał się przed niemieckim PEN Clubem: „Jest moralistą. Jest racjonalistą. Jest prawnikiem niemieckiego Oświecenia, wrogim każdej nieautentycznej «głębi», która w kraju poetów i myślicieli nigdy nie wychodzi z mody, poddanym i oddanym niewyczerpanym wymaganiom: szczerości uczucia, jasności myślenia oraz prostocie w słowie i zdaniu”³². W literacko opracowanym, częściowo fikcyjnym dzienniku twórca uzasadnił niepowodzenie próby przedstawienia Trzeciej Rzeszy w formie artystycznej, wskazując na formalne ograniczenia oraz niemożność literackiego ujęcia skali historycznego zła³³. Znaczenie twórczości Ericha Kästnera w historii literatury determinuje nie tylko jej wartość artystyczna, lecz także kontekst historyczno-społeczny, w jakim powstawała oraz była odbierana.

Bibliografia

- Enderle L., *Erich Kästner in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek bei Hamburg 1966.
- Grothues S., *Thomas Mann und Erich Kästner: E(rnst) versus, U(nterhaltung), Exilliteratur versus Literatur, unter Schreibverbot in der „inneren Emigration“*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Germanica” 11 (2015), 2015 s. 109–120.
- Hanuschek S., *Keiner blickt dir hinter das Gesicht. Das Leben Erich Kästners*, München–Wien 1999.
- Hütter V., *Erich Kästner i jego przyjaciele na całe życie*, <https://www.goethe.de/ins/pl/pl/kul/lit/25886055.html> (30.04.2025).
- Kästner E., *Der kleine Grenzverkehr*, Zürich 1938.

31 Por. F. Trommler, *Targeting the reader, entering history: A new epitaph for the inner emigration*, w: *Flight of fantasy: New perspectives on inner emigration in German literature 1931–1945*, eds. N. H. Donahue, D. Kirchner, New York 2003, s. 115.

32 R. Mielke, *Kästner Erich*, w: *Killy Literaturlexikon. Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraumes*, Hrsg. W. Kühlmann, Bd. 6, Berlin 2009, <https://www-idegruyterbrill-icom-1008710cp095a.erf.sbb.spk-berlin.de/database/VDBO/entry/vdbo.killy.3073/html> (28.04.2025) [tłum. własne].

33 Zob. E. Kästner, *Notabene 45. Ein Tagebuch*, Zürich 1961, s. 11, cyt. za: N. Rottschäfer, *Ich bin neugierig, wann es möglich sein wird, den Leuten ein Bild vom wirklichen Verlauf zu geben. Erich Kästners Blaues Buch*, w: *Weltkriegstagebücher. Von Bachmann bis Zweig*, Hrsg. G. Wimmer, Wien–Köln 2023, s. 192.

- Kästner E., *Ganz rechts zu singen*, <https://www.deutschelyrik.de/ganz-rechts-zu-singen-1930.html> (22.04.2025).
- Kästner E., *Notabene 45. Ein Tagebuch*, Zürich 1961.
- Kästner E., *Werke*, Bd. 1: *Gedichte*, Frankfurt am Main 1999.
- Kästner *Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*, Hrsg. S. Neuhaus, Stuttgart 2023.
- Laganovska K., *Subjective history in the wartime diary „Notabene 45” by Erich Kästner*, „Forum for World Literature Studies” 16 (2024) no. 4, <https://fwls.org/Download/Archives/1166.html> (28.04.2025).
- Lehmkuhl T., *Der doppelte Erich. Kästner im Dritten Reich*, Berlin 2024.
- Mielke R., *Kästner Erich*, w: *Killy Literaturlexikon. Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraumes*, Hrsg. W. Kühlmann, Bd. 6, Berlin 2009, <https://www-1degruyterbrill-1com-1008710cp095a.erf.sbb.spk-berlin.de/databse/VDBO/entry/vdbo.killy.3073/html> (28.04.2025).
- Rottschäfer N., *Ich bin neugierig, wann es möglich sein wird, den Leuten ein Bild vom wirklichen Verlauf zu geben. Erich Kästners Blaues Buch*, w: *Weltkriegstagebücher. Von Bachmann bis Zweig*, Hrsg. G. Wimmer, Wien-Köln 2023.
- Rudawski B., *90 lat temu w Niemczech płonęły książki*, Instytut Zachodni, https://www.iz.poznan.pl/publikacje/serwis/90-lat-temu-w-niemczech-plo-nely-ksiazki?utm_source=chatgpt.com (29.04.2025).
- Trommler F., *Targeting the reader, entering history: a new epitaph for the inner emigration*, w: *Flight of fantasy: new perspectives on inner emigration in German literature 1931–1945*, eds. N. H. Donahue, D. Kirchner, New York 2003.
- „Wut aufs Militär, auf die Rüstung, auf die Schwerindustrie”. 23. Februar 1969: *Der Schriftsteller Erich Kästner im Deutschlandfunk*, <https://www.deutschlandfunk.de/wut-aufs-militaer-auf-die-ruestung-auf-die-schwerindustrie-100.html> (30.04.2025).
- Zum 50. Todestag von Erich Kästner. *Warum wurden Erich Kästners Bücher 1933 verbrannt?* <https://www.mdr.de/geschichte/zeitgeschichte-gegenwart/politik-gesellschaft/erich-kaestner-autor-buecherverbrennung-biografie-leben-dresden-100.html> (17.04.2025).

